

Наукові повідомлення

УДК 911.37 (477.54)

Костянтин Немець, Катерина Кравченко

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ЗАСЕЛЕНСЬКО-РОЗСЕЛЕНСЬКИХ ПРОЦЕСІВ ДЛЯ РОЗВИТКУ СОЦІОГЕОСИСТЕМИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті наведено авторське визначення поняття заселенсько-розселенських процесів, проведено структурний аналіз системи розселення Харківської області та охарактеризовано основні типи розселенських структур, визначено їх особливості. В статті виявлено опорний каркас міського розселення регіону. Визначено чинники формування та розвитку розселенської мережі Харківщини, сучасні особливості її розвитку. Виявлено три хвилі міграції на території Харківської області. Проаналізовано процес формування територіальних громад в Харківській області та визначено їх типи.

Ключові слова: система розселення, заселенсько-розселенські процеси, соціогеосистема, опорний каркас міського розселення, міграція, територіальні громади, комплексний розвиток.

Константин Немец, Екатерина Кравченко. РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЗАСЕЛЕНСКО-РАССЕЛЕНСКИХ ПРОЦЕССОВ ДЛЯ РАЗВИТИЯ СОЦИОГЕОСИСТЕМЫ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ. В статье приведено авторское определение понятия заселенско-расселенских процессов, проведен структурный анализ системы расселения Харьковской области и охарактеризованы основные типы расселенческих структур, определены их особенности. В статье выявлен опорный каркас городского расселения в регионе. Определены факторы формирования и развития системы расселения Харьковщины, современные особенности её развития. Выявлены три миграционные волны на территории Харьковской области. Проанализирован процесс формирования территориальных общин в Харьковской области и определены их типы.

Ключевые слова: система расселения, заселенско-расселенские процессы, соціогеосистема, опорный каркас городского расселения, миграция, территориальные общины, комплексное развитие.

Kostyantyn Niemets, Kateryna Kravchenko. THE ROLE AND IMPORTANCE OF POPULATION-RESETTLEMENT PROCESS FOR THE DEVELOPMENT OF KHARKIV REGION SOCIO-NATURAL SYSTEMS. In the article the author gave the definition population-resettlement processes, conducted structural analysis of settlement of the Kharkiv region, describes the main types of settlement structures defined their characteristics. In the article found the framework of urban settlement in the Kharkiv region. Factors of formation and development population network Kharkiv, modern features of its development. Found three waves of migration in the Kharkiv region. The article contains the analysis of the process of formation of communities in Kharkiv region and determined their types.

Key words: settlement system, population- resettlement processes, socio-natural systems, the framework of urban settlement, migration, local communities, comprehensive development.

Актуальність теми дослідження. В умовах сучасного розвитку України особливої уваги й актуальності набувають проблеми удосконалення територіальної організації регіональних систем розселення. А це в свою чергу вимагає наявності суб'єктів управління і регулювання процесом розселення на всіх територіальних рівнях.

Формування поселенської мережі Харківської області є результатом безпосередньо заселенсько-розселенських процесів, а у свою чергу система розселення населення області визначає не тільки особливості територіального розподілу населення у її межах, а й економічний та господарський розвиток регіону, адже саме специфіка розселення населення формує трудоворесурсний потенціал області, який є основою для розвитку економіки та господарства.

Особливої актуальності дослідження системи розселення Харківської області набувають в умовах сучасного реформування управлінської та територіальної розселенської структури, а саме – створенню в межах регіону громад та соціально-економічним наслідкам даного процесу.

Аналіз попередніх досліджень свідчить про те, що питання розселення населення Харківської області та його історичні особливості висвітлені у роботах Д.І. Багалія [1], М.Ю. Височина [2], К.А. Немеця [6], Л.М. Немець [7], К.Ю. Сегіди

[10, 11] та інших науковців. Процес заселенсько-розселенського освоєння земель сучасної Харківської області привертав увагу науковців в різні часи, а особливо в контексті аналізу соціально-економічних наслідків колонізаційної політики у регіоні. Однак, роль та значення заселенсько-розселенських процесів для розвитку регіональної соціогеосистеми розкриті недостатньо.

Метою даного дослідження є визначення ролі заселенсько-розселенських процесів у розвитку соціогеосистеми Харківської області.

Виклад основного матеріалу. Важливим елементом будь-якої соціогеосистеми є населення, що принципово відрізняє соціальні системи від інших систем. Визначаючи територіальну ієрархію соціогеосистем, зазначимо, що регіональна соціогеосистема складається із локальних і в той же час сама є підсистемою національної системи, її цілісність забезпечується прямими та зворотними інформаційними зв'язками, потоками речовини та енергії [6, 8].

В науковій літературі не існує чіткого поняття заселенсько-розселенських процесів, тому заселенсько-розселенські процеси пропонуємо розуміти як міграційне явище історичного характеру, яке проявляється у переміщенні населення на відповідну територію та розселення по ній з метою постійного проживання та здійснення господарської діяльності.

Одиницею просторової систематики заселенсько-розселенських процесів виступає система роз-

селення, головною ознакою якої є певна розселенська цілісність множини поселень, зв'язки між якими помітно перевищують за інтенсивністю зовнішні контакти цих поселень [7, 10, 13]. Система розселення Харківської області є важливою підсистемою національної системи розселення [7, 8]. Структура розселенської підсистеми соціогеосистеми Харківської області:

- *конфігураційна* – система розселення наближується до моноцентричної, радіально-кільцевої, з центром у м. Харків;

- *компонентна* – нараховує 2178 адміністративно-територіальних одиниць, у тому числі 27 районів, 17 міст (з них 7 міст обласного значення, 10 міст районного значення, 61 селище міського типу, 139 селищ та 1538 сіл [3];

- *управлінська* – представлена громадами, міськрадами, сільрадами.

Сукупність міських поселень регіону, разом з лініями комунікацій між ними, утворює опорний каркас розселення регіону (рис. 1) [5, 13].

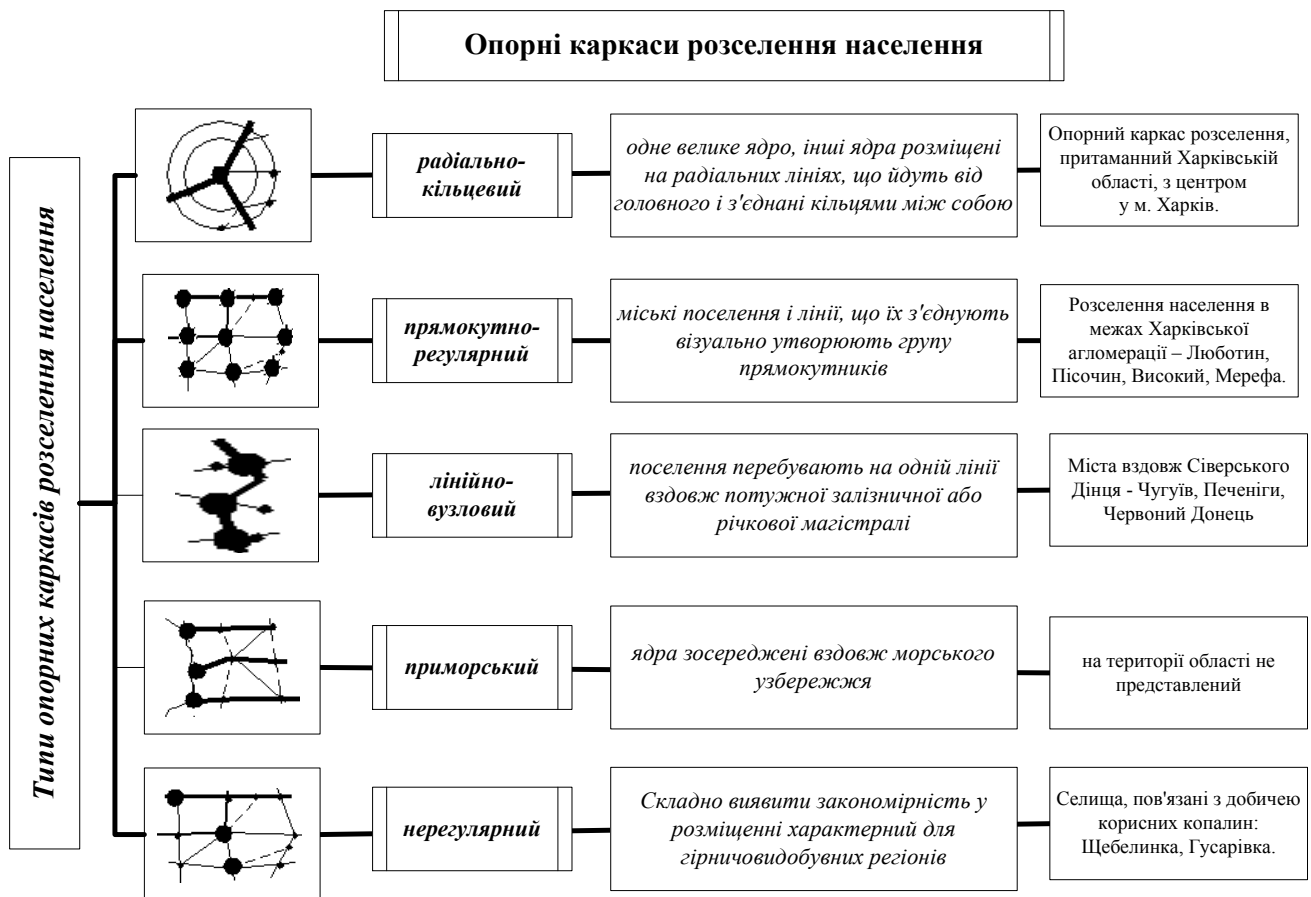

Рис. 1. Опорні каркаси розселення у Харківській області (за Г.М. Ланпо)
(побудовано авторами за даними [5, 12])

Опорним каркасом розселення в області є Харківський мегаполіс, 4 середніх за величиною міста Лозова, Ізюм, Куп'янськ, Балаклія, 12 малих міст і 61 селище міського типу. Відповідно до прийнятої в країні класифікації міст, в області є 14 малих (з чисельністю жителів до 50 тис. осіб) міст, 3 середні (від 50 до 100 тис. осіб) міста і 1 найбільше місто (понад 1 млн. осіб.) [3]. Середня відстань між містами і селищами – 20,2 км, що в 4 рази більше, ніж по Україні. Середня відстань між містами – 43 км. Вона є значно меншою в межах Харківської агломерації. У 11 районах області міста відсутні. Кількість міських поселень за районами коливається від 1 до 14. Основна їх частина припадає на прилеглі до Харкова райони. У периферійних районах області, як правило, знаходяться 1-2 міських поселення [3]. Елементи опорного каркасу розселення Харківської області

найповніше виявляють себе на районному та обласному рівнях, відіграючи роль організаційних центрів розселення населення різних рангів.

Розселення населення є закономірним процесом, і відбувається під впливом певних чинників, які обумовлюють його особливості. В процесі заселення Харківської області спостерігались три великі хвилі міграції (рис. 2) [1, 2, 7].

Природно-ресурсні можливості території виступають важливим чинником формування і розвитку розселенської мережі [10]. Помірно-континентальний клімат, зручний для обробки земель характер поверхні, родючі ґрунти, різноманітність ландшафту сприяли інтенсивному освоєнню нинішньої території Харківської області ще в доісторичну епоху [3]. Також вагомим на заселення території був вплив малих місцевих річок, та потужної

водної артерії – Сіверського Дінця, на берегах якого залишились пам'ятки багатьох археологічних культур. По Сіверському Донцю сплавлилися численні плоскодони з хлібом від Белгорода до Чугуєва, а звідти шлях пролягав далі, на Дон [1, 3].

Територія Слобожанщини була здебільшого степовою, подекуди вкрита лісовими масивами. Степи створювали зручні умови для пересування та поширення кочових племен (гунів, печенігів, турків,

татар) [29]. Агрокліматичні умови регіону були сприятливими для заселення території та ведення господарства: чорноземні ґрунти приносили багаті врожаї; різноманітним був тваринний світ Слобожанщини, водойми багаті рибою [2]. Отже, в давні часи сформувались сприятливі природно-кліматичні умови, які сприяли первинному заселенню території сучасної Харківської області та формування постійної поселенської мережі [7, 9].

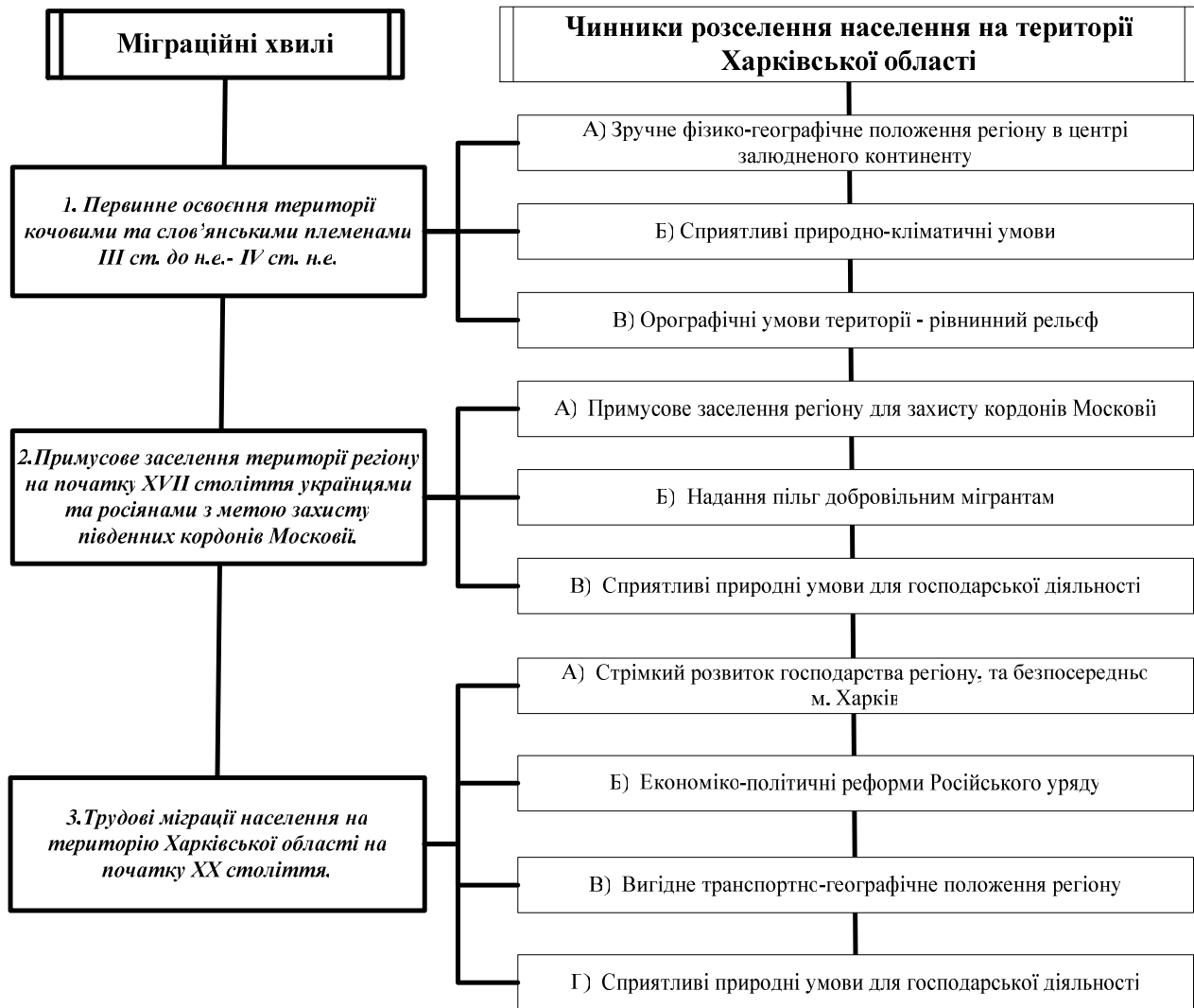

Рис. 2. Чинники розселення населення в Харківській області (побудовано авторами за даними [1, 2, 7])

Другою масштабною хвилею міграції на теренах Харківщини стало примусове заселення території регіону на початку XVII століття, шляхом створення укріплених пунктів – фортець та острогів задля захисту південних меж Московської держави від набігів кримських татар [1, 9]. У околицях цих міст-фортець виникали села, засновані російськими солдатами або українцями-переселенцями з територій Речі Посполитої, які мігрували на Слобожанщину від національного та релігійного гніту. В регіоні утворилась закономірність, за якою чим далі від міста знаходиться село, тим історично пізніше воно було засноване, адже освоєння відбувалось моноцентричним способом [9, 11]. З середини XIX століття з розвитком капіталізму до цих чинників додався ще

один, найпотужніший – вигідне економіко-географічне положення, що проявляється в близькості до вугільно-металургійної бази Донбасу і Придніпров'я, промислових центрів Росії, розвинутому сільському господарстві степової зони країни [9].

Третя потужна хвиля міграції населення на територію Харківської області на початку XX століття була зумовлена реформами аграрного (Столипінська аграрна реформа 1906 р.) та промислового (НЕП 1920-х років) комплексів господарства [3].

У радянський період Харківська область опинилася у фокусі найважливіших транспортно-економічних зв'язків півдня європейської частини СРСР, що стимулювало розвиток тут численних виробництв, в першу чергу – машинобудування різно-

манітної спеціалізації [3]. У свою чергу це сприяло перетворенню Харкова на найбільший транспортний вузол, провідний центр науки та освіти Української РСР, що у сукупності із сприятливими природними умовами приваблювало як працівників промислового, так і сільськогосподарського сектору виробництва. Під впливом розвитку промислового та сільськогосподарського виробництва в регіоні сформувалось сприятливе виробничо-економічне середовище, яке і в наш час дозволяє Харківській області займати провідні позиції в Україні за рівнем економічного розвитку.

Завдяки розвитку невиробничої сфери: освіти, охорони здоров'я, науки, мистецтва та потужній інфраструктурі Харківська область є прикладом сприятливого соціального та культурного середовища. Проте, не можна сказати, що регіон розвивається комплексно, адже існує різка відмінність між розвитком центральних та периферійних районів області.

Отже, перша хвиля міграції була певною мірою закономірна, і викликана фундаментальними факторами природних умов та географічного положення, друга – штучним заселенням задля оборони південно-західних кордонів Російської імперії, третя хвиля відбулась завдяки швидкому розвитку економіки регіону, де переважаючу роль відіграв фактори вищого рівня – соціально-економічні та інноваційні.

Щодо основних сучасних особливостей розселення населення Харківської області можна зазначити, що значною є концентрація населення в центральних районах області та розміщення населення поблизу обласного центру [11]. Важливу роль у розселенні населення Харківської області відіграють міста: місто мільйонер Харків, яке є обласним центром, та інші міста із значною чисельністю та густотою населення – Зміїв, Чугуїв, Люботин, Ізюм та інші.

Система розселення Харківської області є давно сформованою та досить динамічно розвивається, але наразі розвиток має асиметричний характер з орієнтацією на адміністративний центр регіону м. Харків, що стримує комплексну еволюцію регіону та гальмує розвиток окремих населених пунктів. Це в свою чергу призводить до занепаду господарства у периферійних районах в області, поширення соціальних негараздів, таких як безробіття, злочинність, тощо.

Розпочаті в Україні процеси децентралізації влади створюють принципово нові умови для життєдіяльності регіонів і територіальних громад Харківської області [2].

Визначення «територіальна громада» як адміністративно-територіальна одиниця з'явилося із впровадженням адміністративно-територіальної реформи 2014-2015 рр. У цьому розумінні громада означає не тільки місцевих жителів, а й адміністративну територію.

Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» встановлює наступні вимоги для добровільного об'єднання територіальних громад [4]:

1. Добровільне об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст здійснюється з дотриманням таких умов:

1) у складі об'єднаної територіальної громади не може існувати іншої територіальної громади, яка має свій представницький орган місцевого самоврядування;

2) територія об'єднаної територіальної громади має бути нерозривною, межі об'єднаної територіальної громади визначаються по зовнішніх межах юрисдикції рад територіальних громад, що об'єдналися;

3) при прийнятті рішень щодо добровільного об'єднання територіальних громад беруться до уваги історичні, природні, етнічні, культурні та інші чинники, що впливають на соціально-економічний розвиток об'єднаної територіальної громади;

5) якість та доступність публічних послуг, що надаються в об'єднаній територіальній громаді, не можуть бути нижчими, ніж до об'єднання.

2. Адміністративним центром об'єднаної територіальної громади визначається населений пункт (село, селище, місто), який має розвинуту інфраструктуру і, як правило, розташований найближче до географічного центру території об'єднаної територіальної громади.

3. Добровільне об'єднання територіальних громад не призводить до зміни статусу населених пунктів як сільської чи міської місцевості.

4. Найменування об'єднаної територіальної громади, як правило, є похідним від найменування населеного пункту (села, селища, міста), визначеного її адміністративним центром.

Нові об'єднані громади володітимуть достатніми матеріальними і фінансовими ресурсами, територіями, соціальною інфраструктурою для вирішення проблем місцевого значення. Одна з цілей такого об'єднання – локальне забезпечення адміністративних, соціальних та культурних потреб населення.

Згідно з проектом Перспективного плану формування територій громад Харківської області нинішні 459 громад області об'єднуються в 59, таким чином, число громад зменшиться майже у 8 разів (рис. 3) [10].

Найбільші зміни відбудуться у Вовчанському, Богодухівському і Куп'янському районах, де, відповідно, замість 27, 24 і 20 громад залишаться лише по одній громаді. Процес укрупнення громад значною мірою привертає увагу до проблеми у адміністративно-територіальному устрої Харківщини.

Важливим є те, що територіальні громади, законодавчо сформовані в Харківській області, за умовою ознакою «переважного місця проживання мешканців» поділяються на наступні типи [4]:

- переважно сільські (Дворічанська, Краснокутська, Малововчанська, Коломацька та ін.);

- сільсько-міські (Дергачівська, Куп'янська, Вовчанська, Старо-Мерчицька, Старо-Салтівська);

- переважно міські (Солоницівська, Люботинська, Роганська).

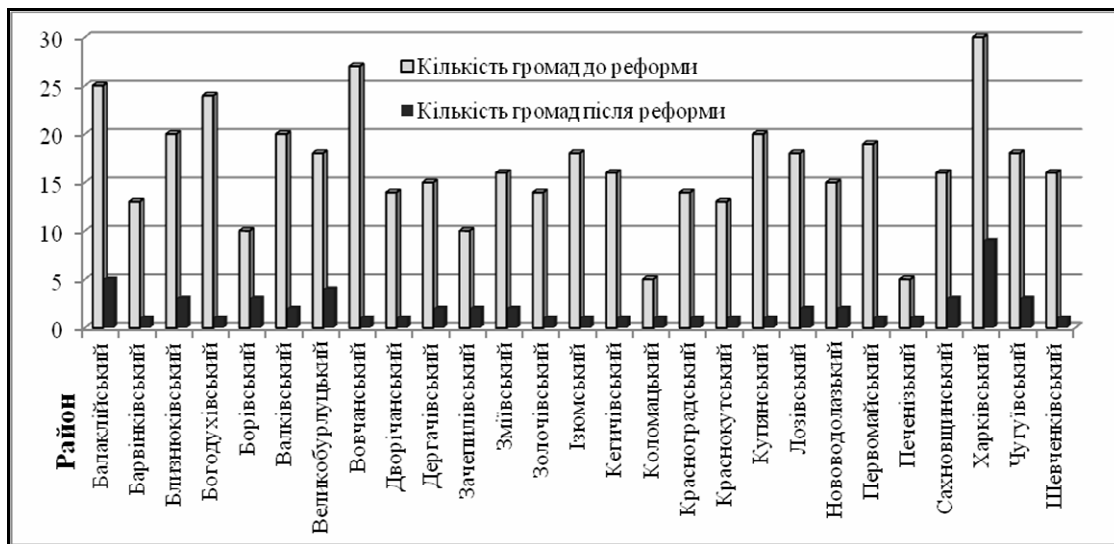

Рис. 3. Кількість територіальних громад у Харківській області до і після реформи 2015 р. (побудовано авторами за даними [10])

Отже, для кожного із зазначених вище типів необхідно є певна специфіка і комбінаторика у забезпеченні функціонування з урахуванням наявних ресурсів і економічного потенціалу, своєчасне планування комунікаційних відносин та управління розвитком окремих територій всередині об'єднаної територіальної громади.

Висновки. Проведений аналіз заселенсько-розселенських процесів на території сучасної Харківської області засвідчив, що область має тривалу специфічну історію формування розселенської мережі від впливом природних та штучних міграційних процесів.

Система розселення Харківської області динамічно розвивається, але на разі даний розвиток має скошений характер, з орієнтацією на адміністративний центр регіону – м. Харків, і в умовах реформи утворення територіальних громад обласний центр виступає потужним важелем концентрації для ресурсів навколишніх громад. Нові об'єднані громади безумовно відчують диспаритет розвитку у порівнянні з містом Харковом, тому важливим аспектом формування нових територіальних громад необхідно зазначити використання потенціалу сільських і урбанізованих територій всередині громад, що забезпечить комплексний розвиток регіону

Список використаних джерел:

1. Bagalei D.I. Zaselienie Kharkovskogo kraia i obshchiiy khod ego kulturnogo razvitiia do otkrytiia universiteta / D.I. Bagalei. – Kh.: tip. Zilberberga, 1899. – 43 s. [Багалеї Д.І. Заселення Харківського краю і обший ход его культурного розвитку до откриття университета / Д.І. Багалеї. – Х.: тип. Зильберберга, 1899. – 43 с.]
2. Vysochin M.Yu. Suspilno-geografichni osoblivosti migratsii v regionalniy sotsiogeosystemi (na prykladi Kharkivskoi oblasti): dys... kand. geogr. nauk: 11.00.02 / Kharkivskiy natsionalnyi un-t im. V.N.Karazina. – Kh., 2007. – 276 s. [Височин М.Ю. Суспільно-географічні особливості міграції в регіональній соціогеосистемі (на прикладі Харківської області): дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2007. – 276 с.]
3. Golikov A.P. Kharkovskaia oblast: Priroda, naselenie, khoziaistvo / A.P. Golikov, A.L. Sidorenko. – [3-e izd.] – Kh.: Biznes Inform, 2011. – 288 s. [Голиков А.П. Харьковская область: Природа, население, хозяйство / А.П. Голиков, А.Л. Сидоренко. – [3-е изд.] – Х.: Бизнес Информ, 2011. – 288 с.]
4. Zakon Ukrainy «Pro dobrovolilne obiednannia terytorialnykh hromad» (Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2015, № 13, st. 91). [Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 13, ст. 91)].
5. Lappo G.M. Geografiia gorodov / G.M. Lappo. – M.: Gumanit. izd. tsentr VLADOS, 1997. – 480 s. [Ланно Г.М. География городов / Г.М. Ланно. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 480 с.]
6. Niemets K.A. Informatsionnoe vzaimodeistvie prirodnykh i sotsialnykh sistem: Monografiia / Konstantin Arkadievich Niemets. – Kh.: Vostochno-regionalnyi tsentr gumanitarno-obrazovatelnykh initsiativ, 2005. – 428 s. [Немец К.А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: Монография / Константин Аркадьевич Немец. – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2005. – 428 с.]
7. Niemets L.M. Osoblyvosti formuvannia poselenskoї struktury Kharkivskoho regionu / L.M. Niemets // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina: zb. nauk. pr. – Kh.: KhNU imeni V.N. Karazina, 2009. – S. 190-194. [Немец Л.М. Особливості формування поселенської структури Харківського регіону / Л.М. Немец // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна: зб. наук. пр. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С. 190-194].

8. Niemets L.M. Systemnyi pidkhid do suspilno-geografichnoho doslidzhennia naselelnia regionu / L.M. Niemets, K.Yu. Segida // *Problemy bezpererвної geografichnoi osvity i kartografii: zbirnyk naukovykh prats.* – Vypusk 9. – K.: Instytut peredovykh tekhnologiy, 2009. – S. 180-184. [Немець Л.М. Системний підхід до суспільно-географічного дослідження населення регіону / Л.М. Немиць, К.Ю. Сегіда // *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: збірник наукових праць.* – Випуск 9. – К.: Інститут передових технологій, 2009. – С. 180-184].
9. Niemets L.M. Retrospektyvnyi analiz zaselelnia Kharkivskoho regionu / L.M. Niemets, K.Yu. Segida, K.A. Niemets // *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi geografii: Mizhregion. zb. nauk. prats.* – Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina, 2008. – Vyp. 5(2). – S. 171-177. [Немець Л.М. Ретроспективний аналіз заселення Харківського регіону / Л.М. Немиць, К.Ю. Сегіда, К.А. Немиць // *Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук. праць.* – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – Вип. 5(2). – С. 171-177].
10. Proekt Perspektyvnoho planu formuvannia terytoriy hromad Kharkivskoi oblasti, skhvalenyi na zasidanni rozacherhovoї XXXVI sesii Kharkivskoi oblasnoi rady. Rishennia №1226-VI vid 18 chervnia 2015 roku. [Проект Перспективного плану формування територій громад Харківської області, схвалений на засіданні позачергової XXXVI сесії Харківської обласної ради. Рішення №1226-VI від 18 червня 2015 року].
11. Segida K.Yu. Rozselennia naselelnia Kharkivskoi oblasti: terytorialnyi aspekt / K.Yu. Segida // *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina: zb. nauk. pr. / Kh: KhNU imeni V.N. Karazina, 2013.* – S. 165-169. [Сегіда К.Ю. Розселення населення Харківської області: територіальний аспект / К.Ю. Сегіда // *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна: зб. наук. пр. / X: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013.* – С. 165-169].
12. Shablii O.I. Osnovy zahalnoi suspilnoi geografii. Pidruchnyk / O.I. Shablii. – Lviv: Vydavnychy tsent LNU im. Ivana Franka, 2003. – 444 s. [Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник / О.І. Шаблій. – Львів: Видавничий цент ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.].
13. Yavorska V.V. Metodologichni aspekty istoriko-geografichnoho vyvchennia rozselennia naselelnia / V.V. Yavorska, A.Ye. Kaletynska // *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Geografichni ta geologichni nauky.* – T. 17. – Vyp. 2 (15) / O.: Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I. Mechnykova, 2012 r. – S. 116-119. [Яворська В.В. Методологічні аспекти історико-географічного вивчення розселення населення / В.В. Яворська, А.Є. Калетинська // *Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки.* – Т. 17. – Вип. 2 (15) / О.: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2012 р. – С. 116-119].

Summary

Kostyantyn Niemets, Kateryna Kravchenko. THE ROLE AND IMPORTANCE OF POPULATION-RESETTLEMENT PROCESS FOR THE DEVELOPMENT OF KHARKIV REGION SOCIO-NATURAL SYSTEMS.

In the article the author gave the definition of the population-resettlement processes. The population-resettlement processes mean the migration process of historical character, which is shown in the movement of population to a certain territory and settling to live and carry out some economic activities. In the article there is a structural analysis of the settlement system of Kharkiv region, the framework of urban settlement in the region. The framework of settling in the region is Kharkiv metropolis, 4 medium-sized cities, 12 small towns and 61 urban-type settlements.

As it turned out that all elements of the settling framework in Kharkiv region are noticed in oblast level and they play the role of organization centers in settling people of different ranks. In the article the factors of formation and development of settling system of Kharkiv region are defined as well as three waves of migration in the territory of Kharkiv region. The first wave of migration was to a certain extent natural and was caused by fundamental factors, natural conditions and a geographical position, the second one was an artificial settlement for the defence of the south-western borders of the Russian Empire, the third wave took place due to the rapid economic development of the region, where the higher-level factors – social economic and innovational – played the dominant role.

The article contains the analysis of the process of formation of communities in Kharkiv region. New, integrated communities have sufficient material and financial resources, territory, social infrastructure for solving local problems.

Key words: settlement system, population- resettlement processes, socio-natural systems, the framework of urban settlement, migration, local communities, comprehensive development.